

"Prawa kobiet w Islamskiej Republice Iranu"

Islamska Republika Iranu jest państwem, które pretenduje do odgrywania mocarstwowej roli w regionie Bliskiego Wschodu, oddziałującym na wiele zjawisk oraz procesów w nim zachodzących, zaangażowanym praktycznie w każdy konflikt. Sam Bliski Wschód stanowi jeden z najbardziej niestabilnych, a zarazem nieprzewidywalnych regionów na świecie, borykającym się trudnymi do rozwiązania konfliktami i kryzysami, takimi jak kryzys izraelsko-palestyński, wojna w Iraku czy kryzys dotyczący irańskiego programu nuklearnego. To co uwypukla znaczenie Bliskiego Wschodu dla społeczności międzynarodowej to fakt, iż na obszarze tym znajduje się ok. 2/3 zasobów ropy naftowej i około połowy zasobów gazu ziemnego¹. Współcześnie Islamska Republika Iranu to kraj bardzo podzielony, przede wszystkim w odniesieniu do kobiet. Dlatego też warto szerzej się przyjrzeć takiemu zagadnieniu jak prawa kobiet w Islamskiej Republice Iranu w XXI w.

W pierwszej połowie lat 60. w okresie rządów Rezy Pahlawiego, kobiety w Iranie uzyskały zarówno bierne, jak i czynne prawa wyborcze. Ponadto, posiadały szeroki dostęp do edukacji oraz pełną swobodę w wyborze ubioru. Sytuacja ta uległa zmianie - utraciły większość swoich praw - kiedy nastął okres rządów ajatollaha Chomeiniego po rewolucji islamskiej z 1979 r. Zostały one odsunięte nie tylko od życia publicznego, ale i pozbawione podstawowych praw, jak np. dostęp do antykoncepcji. W tym okresie wprowadzono m.in. obowiązek noszenia islamskiego hidżabu. Przy czym, z etymologicznego punktu widzenia słowo hidżab wywodzi się od czasownika *hajaba* oznaczającego - ukrywać się, osłaniać, zasłaniać, okrywać, chronić, ochraniać. Jego najbardziej popularnym oraz powszechnie używanym tłumaczeniem jest „zasłona”, czyli chusta zakrywająca włosy, stosowana często z nim zamiennie, a w szerszym znaczeniu - strój spełniający określone warunki².

Punkt 1 art. 102 Kodeksu karnego³ dotyczącego *Ta'azirat* – kar, stwierdza: „Kobiety, które pojawiają się na ulicach i w miejscach publicznych bez zalecanego hidżabu

1 A. Dziśiów-Szuszczkiewicz (red.), *Iran - 30 lat po rewolucji*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2009, s. 6.

2 I. Warraq, *Dlaczego nie jestem muzułmaninem*, Warszawa 2013, s. 416.

3 *Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran*, <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/xsp/.ibmmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl->

muzułmańskiego, zostaną skazane na karę 74 batów”. Kobiety – urzędniczki państwowe, które naruszą kod ubioru zostaną zawieszane w prawach pracownika do 2 lat. Czyn ten należy do kategorii przestępstw *Ta'azir*⁴ (arab. skarcić, poprawić), dla których kary nakładane są w głównej mierze, w celu reformacji sprawcy i odstraszenia go przed ponownym złamaniem prawa w przyszłości. Koran i sunna nie wskazują w stosunku do nich szczegółowych wytycznych. Tym samym wymiar kary za każdym razem jest zależny od dyskrecjonalnej decyzji sędziego oraz jest ustalany indywidualnie⁵.

Przeciwnicy hidżabu dowodzą, iż nakaz jego noszenia nie został wyraźnie określony w Koranie. Mianowicie, w żadnym miejscu Koran nie nakazuje, aby wszystkie kobiety zasłaniały całą sylwetkę od stóp do głowy, gdy wychodzą z domu. Jednakże, jak zauważa M. Stolarczyk, pewne poparcie na rzecz obowiązku noszenia islamskiego hidżabu znajduje się w wersach Koranu „O Proroku! Powiedz swoim żonom i swoim córkom i kobietom wierzących, aby się szczelnie zakrywały swoimi okryciami. To jest najodpowiedniejszy sposób, aby były poznawane, a nie były obrażane”⁶. Można to odczytać jako nakaz zakrywania intymnych części swego ciała⁷.

Jak już wspomiano na wstępie - obecnie Islamska Republika Iranu to kraj bardzo podzielony, przede wszystkim w odniesieniu do kobiet. Mianowicie jak zauważa I. Warraq na ulicach dużych miast można spotkać zarówno pobożne muzułmanki, które owinięte czarnymi czadorami przemierzają ulice tylko i wyłącznie w towarzystwie męskich opiekunów, jak i te bardziej „wyzwolone”, na wysokich obcasach, ubrane w obcisłe dżinsy i modny hidżab⁸. Funkcjonariusze patrolują ulice miast, zatrzymując kobiety, które według nich, są ubrane w nieodpowiedni sposób. Warto podkreślić, iż najczęściej pośród funkcjonariuszy znajduje się co najmniej jedna kobieta ubrana w czador. Do zatrzymań wykorzystują specjalny formularz⁹. Formularz składa się z trzech części i dotyczy¹⁰:

- wyglądu włosów/głowy,
- noszonego makijażu,
- stroju.

nat.nsf/B0EBA47C0F2EA25CC125702F004148ED/TEXT/Islamic_Penal_Code_of_the_Islamic_Republic_of_Iran.pdf [dostęp: 10.03.2021r.]

4 Obok *hudūd, qisās/diya i siyāsa* – głównych kategorii przestępstw według prawa muzułmańskiego.

5 R. Peters, *Crime and Punishment in Islamic Law*, Cambridge University Press 2005, s. 66–67.

6 *Koran*, 33, 59.

7 M. Stolarczyk, *Iran Państwo i religia*, Dialog, Warszawa 2014, s. 213.

8 I. Warraq, *Dlaczego nie jestem muzułmaninem*, Warszawa 2013, s. 416.

9 *The Perils of Drinking Coffee 'Provocatively'*, IranWire, 22.07.2014r., <https://www.iranwire.com/en/blogs/693/2050> [dostęp: 15.03.2021r.]

10 A. Kuriata, *Regulacje prawne dotyczące hidżabu we współczesnym Iranie*, WROCŁAWSKIE STUDIA ERAZMIANSKIE IX, Wrocław 2015, s. 339.

W każdej części znajdują się pola wyboru opisujące zakazane elementy wyglądu bądź stroju, które są następnie odpowiednio odznaczane przez osobę dokonującą kontroli. W części pierwszej, która dotyczy włosów/głowy wyróżniono takie rubryki jak:

- całkowicie odsłonięte włosy,
- częściowo odsłonięte włosy,
- widoczna fryzura,
- odsłonięta szyja,
- cienka chusta,
- widzialne piersi/dekolt.

Z kolei, w części, która dotyczy wyglądu twarzy szczególną uwagę przywiązuje się do określonych elementów makijażu, takich jak:

- szminka,
- tusz do rzęs,
- cień do powiek,
- róż do policzków,
- lakier do paznokci na dłoniach lub stopach,
- zakazane okulary.

Ostatnia część formularza dotyczy niewłaściwych elementów stroju. Przewidziane są tutaj takie elementy jak:

- obcisłe *manteau*,
- krótkie *manteau*,
- *manteau* z rozcięciami odsłaniającymi ciało,
- niekonwencjonalne *manteau*,
- spodnie z zakazanymi symbolami,
- brak spodni,
- inne¹¹.

Oczywistym jest, iż prawo względem każdej kobiety obowiązuje w takim samym zakresie. Jednakże, jak wynika z wywiadów przeprowadzonych przez A. Kuriatę z mieszkańcami Teheranu, Isfahanu i Szirazu, to co jest uregulowane w kodeksach, nie zawsze pokrywa się z rzeczywistością. Mianowicie, w wielu sytuacjach pierwszeństwo mają zapisy koraniczne. Przykładem takiej sytuacji jest kwestia wieku zamążpójścia dla kobiety. Wiek

11 *ibidem*, s. 339-340.

zamażpójścia, wraz z przejęciem władzy przez ajatollaha Chomeiniego w 1979 r., został obniżony dla kobiet z 16 lat na 9 lat. Z kolei, w trakcie panowania Khatamiego przepis ten zmodyfikowano, regulując, iż wiek, w którym kobieta może wyjść za mąż to 13 lat. Jednakże, zgodnie z prawem szariatu, kobieta, która osiąga dojrzałość płciową (w Iranie to 9 lat), staje się osobą dorosłą, a tym samym gotową do zamażpójścia¹². Mianowicie zgodnie z artykułem 49 Kodeksu Karnego Iranu¹³, za osobę dorosłą należy traktować tą, która osiągnęła wiek dojrzałości płciowej według prawa szariatu, a więc, jak już wspomniano, w przypadku dziewcząt jest to wiek pierwszej menstruacji (dla uproszczenia przyjęto 9 lat). Zwyczajowo dziewczynki biorą wtedy udział w specjalnej ceremonii *Taklif*, w ramach której przyjmuje się je do islamskiej społeczności i obdarowuje pierwszym czadorem¹⁴. Podkreślić należy, iż od momentu uzyskania dojrzałości, taka osoba odpowiada przed sądem jako dorosły, a tym samym może być pociągnięta do odpowiedzialności karnej za przestępstwa przewidziane przez prawo, w tym za niewłaściwy strój. Czyn ten należy do kategorii przestępstw *Ta'zir*.

Ponadto, w wielu przypadkach prawo religijne ma wpływ na kształt prawa obowiązującego, co jest konsekwencją występowania obowiązku dostosowywania norm prawa stanowionego do nakazów wywodzących się z prawa szariatu¹⁵. Przykładem takiej sytuacji jest przywołana już kwestia obniżonego dla kobiet wieku, w którym podlegają one odpowiedzialności karnej.

Jak już wspomniano, po okresie rewolucji islamskiej z 1979 r., ograniczenia praw kobiet dotyczą praktycznie wszystkich ważnych dla nich sfer. Wymienić tutaj można m.in. kwestię tego, że kobieta ma ograniczoną możliwość podejmowania decyzji w zakresie opieki nad swoim dzieckiem. Przykładowo, w sytuacji zagrożenia zdrowia i życia, kiedy wymagana jest operacja, kobieta musi najpierw uzyskać na nią pozwolenie ojca dziecka bądź jego rodziny.

Co ciekawe wieloma obostrzeniami uregulowana jest kwestia prowadzenia przez kobiety pojazdów. Mianowicie są one zobligowane do przestrzegania odpowiednich oraz zgodnych z prawem zasad ubioru, a przede wszystkim noszenia hidżabu¹⁶. Dlatego też istnieje

12 A. Kuriata, *Spoleczno-polityczne prawa kobiet we współczesnym Iranie – zarys tematyki*, Czasopismo naukowe ACTA ERASMIANA XIV, 2017, s. 65.

13 *Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran*, https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl-nat.nsf/B0EBA47C0F2EA25CC125702F004148ED/TEXT/islamic_Penal_Code_of_the_Islamic_Republic_of_Iran.pdf [dostęp: 15.03.2021r.]

14 M. Hulpachova, *Hijab: A woman's rite of passage in Iran*, The Guardian, 19.12.2013 r., <https://www.theguardian.com/world/iran-blog/2013/dec/19/iran-hijab-islamic-veil> [dostęp: 15.03.2021r.]

15 M. C. Bassiouni, *The Islamic Criminal Justice System*, 1982, s. 151.

16 A. Kuriata, *Spoleczno-polityczne prawa kobiet we współczesnym Iranie – zarys tematyki*, Czasopismo naukowe ACTA ERASMIANA XIV, 2017, s. 72.

specjalny formularz, który jest stosowany przez funkcjonariuszy policji, podczas kontroli. Zawarte są w nim takie opisy jak¹⁷:

- niewłaściwie ubrani pasażerowie,
- pasażerowie w makijażu,
- odkryte części ciała,
- obcisły strój,
- odkryte włosy.

Dodatkowo, na ulicach miast pojawiają się „*trusted invisible agents*” (ang. tajni agenci), którzy mają spisywać numery rejestracyjne pojazdów, w których kierowcy nie przestrzegają zasad hidżabu. Takie dane są następnie przekazywać policji¹⁸. W sytuacji, gdy kobieta odkrywa części swojego ciała, nosi obcisły strój, nie ma hidżabu bądź używa zbyt mocnego makijażu może ona zostać ukarana. Karą może być np. konfiskata samochodu.

Kolejnym przykładem ograniczenia praw kobiet jest nakaz segregacji płci w miejscach publicznych, takich jak komunikacja miejska czy metro. Mianowicie na stacjach metra znajdują się bramki, które wydzielają sfery damskie i męskie. Jeśli zaś chodzi o komunikację miejską to autobusy podzielone są na część przeznaczoną dla mężczyzn – z przodu pojazdu oraz dla kobiet – z tyłu pojazdu¹⁹.

Kolejnym miejscem publicznym, gdzie obowiązuje nakaz segregacji płci jest meczet. Meczety charakteryzują się m.in. tym, że mają wyodrębnione wejścia oraz części dla kobiet i mężczyzn.

Nakaz segregacji płci objawia się również w niedopuszczeniu kobiet do udziału w męskich meczach piłki nożnej i siatkówki. Iranki nie mogą uczestniczyć w rozgrywkach męskich drużyn grających w piłkę nożną od rewolucji islamskiej w 1979 r., zaś dostęp do meczów siatkówki został im ograniczony w 2012 r. Warto jednak podkreślić, iż kobiety także nie mogą być oglądane przez mężczyzn podczas uprawiania sportów drużynowych.

Obecnie Iranki mają szeroki dostęp do rynku pracy. Jednakże podjęcie przez nich pracy jest często uwarunkowane uzyskaniem zgody od męża, a przypadku jego braku – zgody męskiego opiekuna. Zgodnie z artykułem 1117 Kodeksu Cywilnego Iranu²⁰, mąż może nie

17 A. Kuriata, *Regulacje prawne dotyczące hidżabu we współczesnym Iranie*, WROCŁAWSKIE STUDIA ERAZMIANŚKIE IX, Wrocław 2015, s. 341.

18 *Police Put Brakes On Women Drivers Without Hijaab*, The Iran Observer, 12.2015r., <https://www.iranobserver.org/police-put-brakes-on-women-drivers-without-hijaab/> [dostęp: 10.04.2021r.]
Iranian Women Drivers Not Wearing Hijab Face Tough Police Action, Payvand, 20.11.2015r., <http://www.payvand.com/news/15/nov/1112.html> [dostęp: 10.04.2021r.]

19 A. Kuriata, *Spoleczno-polityczne prawa kobiet we współczesnym Iranie – zarys tematyki*, Czasopismo naukowe ACTA ERASMIANA XIV, 2017, s. 67.

20 *The Civil Code of Iran*, <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir009en.pdf> [dostęp: 15.04.2021r.]

zezwoić na podjęcie pracy przez żonę, jeśli jest to niezgodne z interesami rodziny bądź narusza godność jego albo żony. Przy czym, artykuł 1118 Kodeksu Cywilnego Iranu²¹ stanowi, iż żona może robić co tylko chce ze swoją własnością, a w tym z otrzymywanym wynagrodzeniem. Należy jednak podkreślić, iż konsekwentnie co kilka lat nakłada się na kobiety pewne ograniczenia w dostępie do rynku pracy. Przykładowo od 1979 r. wprowadzono zakaz sprawowania przez Iranki funkcji sędziego. Współcześnie zawód pilota samolotu również przeznaczony jest tylko i wyłącznie dla mężczyzn²².

Ponadto, bardzo często restrykcje prawne, są inne dla kobiety a inne dla mężczyzn, co stoi w sprzeczności z art. 20 Konstytucji, który traktuje o równości mężczyzn i kobiet – „wszyscy członkowie narodu, mężczyźni i kobiety, mają jednakowe prawa polityczne, ekonomiczne, społeczne i kulturalne, które pozostają w zgodzie z pryncypiami islamu”.

Przykładem takiej restrykcji prawnej jest odszkodowanie za udział w wypadku samochodowym. W sytuacji bycia poszkodowaną w wypadku samochodowym, kobiecie przysługuje o połowę mniejsze odszkodowanie niż gdyby w tym samym wypadku został poszkodowany mężczyzna²³.

Kolejnym przykładem restrykcji prawnej, która dla kobiety jest inna niż dla mężczyzny jest kwestia pogwałcenie kodu ubraniowego i kary za przestępstwo. Mianowicie Iranka może otrzymać 74 uderzenia batem za pogwałcenie kodu ubraniowego i może być ukamienowana za przestępstwo, podczas gdy dla mężczyzn za to samo przewinienie prawo przewiduje tylko karę chłosty.

Inne traktowanie kobiet i mężczyzn widoczne jest także w zakresie rozwodu. Koran reguluje to w taki sposób, że wypowiedzenie przez mężczyznę trzykrotnie określonej formułki brzmiącej np. „ja Ciebie nie chcę” oznacza rozwód ostateczny, nawet wtedy, gdy słowa te wypowiedziane zostały bez obecności świadków. Natomiast, jeśli mężczyzna wypowie te słowa pod wpływem gniewu albo nieprzemyślanie, jedyną możliwością, aby uratować małżeństwo jest wyjście za mąż przez kobietę za innego partnera, który musi udzielić jej rozwodu. Mianowicie zgodnie z Koranem „A jeśli on rozwiódł się z nią ostatecznie, to ona nie jest mu dozwolona, dopóki nie wyjdzie za innego mężczyznę. A jeśli ten da jej rozwód, to nie popełnią grzechu, powracając do siebie, jeśli oboje sądzą, że zachowują granice Boga”²⁴. Dlatego też, dopiero po rozwiedzeniu się przez kobietę z innym mężczyzną i skonsumowaniu

21 *ibidem*

22 N. Gissou, *Why Iranian Women Can't Have Any of It*, Open Canada, 22.05.2013r., <https://opencanada.org/why-iranian-women-cant-have-any-of-it/> [dostęp: 15.04.2021r.]

23 *Iran. Human Rights Watch 2017*, <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/iran> [dostęp: 15.04.2021r.]

24 *Koran*, 2:30.

związku, pierwszy mąż może ponownie wziąć ją za żonę. Znacznie cięższe jest dokonanie rozwodu z inicjatywy kobiety. Posiada ona trzy możliwości:

- może wystąpić do sądu, jeżeli potrafi udowodnić, że mąż posiada defekt utrudniający związek, szkodzi jej, jest impotentem bądź z innych przyczyn jest niezdolny do współżycia seksualnego, gdy jej nie utrzymuje albo gdy zaginął²⁵,
- może rozwiązać małżeństwo na podstawie wykupu, czyli poprzez zwrot tradycyjnego *mahr*. Podstawą zwrotu mogą być okoliczności takie, jak przy tradycyjnym rozwodzie, choć uważa się, iż może ją stanowić również zwykła niechęć do męża,
- może dokonać rozwodu na podstawie tzw. „*talak*”, czyli rozwodu przekazanego, polegającego na przekazaniu przez męża żonie praw do rozwodu, co ma nieodwracalne skutki²⁶.

Jeszcze inaczej wygląda sytuacja, gdy z rozwodem związana jest potencjalna ciąża. Mianowicie Koran wskazuje, iż zanim dojdzie do ostatecznego rozstania, małżonkowie powinni odczekać cztery miesiące, aby okazało się, czy kobieta nie jest w ciąży. Jeżeli okaże się, że kobieta jest w ciąży, wtedy mężczyzna ma prawo powrócić do niej rezygnując z rozwodu. Jeśli zaś do rozwodu dochodzi, gdy już wiadomo, iż żona spodziewa się dziecka, mąż ma prawny obowiązek opłacania alimentów do końca jej życia albo do momentu ponownego zamażpójścia kobiety²⁷.

Tym samym zauważyć można, że także w kwestii rozwodu prawo faworyzuje mężczyzn, gdyż mają oni znacznie większą swobodę w podejmowaniu decyzji w tym zakresie.

Podsumowując, analizując sytuację prawną kobiet w Islamskiej Republice Iranu w XXI w. nasuwa się wniosek, iż prawa Iranek powinny zostać zreformowane i dostosowane do współczesnych standardów. Mianowicie są one narażone na liczne ograniczenia prawne, jawną dyskryminację i nierówne traktowanie wobec prawa. Oczywiście należy mieć na względzie, iż Islamska Republika Iranu stanowi całkowicie inną kulturę i stąd m.in. wynikają tak duże rozbieżności w traktowaniu kobiet w porównaniu z krajami chrześcijańskimi.

25 A. Muhammada, *The religion of Islam. A Comprehensive Discussion of the sources. Principles and Practices of Islam*, Kair, bdw. [za:] D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mandecka (red.), *Być kobietą w Oriencie*, Warszawa 2008, s. 28.

26 A.A. Engineer, *The Rights of Women in Islam*, Londyn 1992 [za:] D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka (red.), *Być kobietą w Oriencie*, Warszawa 2008, s. 28.

27 *ibidem*.

BIBLIOGRAFIA

1. Bassiouni M. C., *The Islamic Criminal Justice System*, 1982.
2. Dzisiów-Szuszczkiewicz A., (red.), *Iran - 30 lat po rewolucji*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2009.
3. Engineer A.A., *The Rights of Women in Islam*, Londyn 1992 [za:] D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka (red.), *Być kobietą w Oriencie*, Warszawa 2008.
4. Gissou N., *Why Iranian Women Can't Have Any of It*, Open Canada, 22.05.2013r., <https://opencanada.org/why-iranian-women-cant-have-any-of-it/> [dostęp: 15.04.2021r.]
5. Hulpachova M., *Hijab: A woman's rite of passage in Iran*, The Guardian, 19.12.2013 r., <https://www.theguardian.com/world/iran-blog/2013/dec/19/iran-hijab-islamic-veil> [dostęp: 15.03.2021r.]
6. *Iran. Human Rights Watch 2017*, <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/iran> [dostęp: 15.04.2021r.]
7. *Iranian Women Drivers Not Wearing Hijab Face Tough Police Action*, Payvand, 20.11.2015r., <http://www.payvand.com/news/15/nov/1112.html> [dostęp: 10.04.2021r.]
8. *Islamic Penal Code of the Islamic Republic of Iran*, https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/xsp/.ibmmodres/domino/OpenAttachment/applic/ihl/ihl-nat.nsf/B0EBA47C0F2EA25CC125702F004148ED/TEXT/Islamic_Penal_Code_of_the_Islamic_Republic_of_Iran.pdf [dostęp: 10.03.2021r.]
9. *Koran*.
10. Kuriata A., *Regulacje prawne dotyczące hidżabu we współczesnym Iranie*, WROCŁAWSKIE STUDIA ERAZMIANŚKIE IX, Wrocław 2015.
11. Kuriata A., *Spoleczno-polityczne prawa kobiet we współczesnym Iranie – zarys tematyki*, Czasopismo naukowe ACTA ERASMIANA XIV, 2017.
12. Muhammada A., *The religion of Islam. A Comprehensive Discussion of the sources. Principles and Practices of Islam*, Kair, bdw. [za:] D. Chmielowska, B. Grabowska, Machut-Mandecka E., (red.), *Być kobietą w Oriencie*, Warszawa 2008.
13. Peters R., *Crime and Punishment in Islamic Law*, Cambridge University Press 2005.
14. *Police Put Brakes On Women Drivers Without Hijaab*, The Iran Observer, 12.2015r., <https://www.iranobserver.org/police-put-brakes-on-women-drivers-without-hijaab/> [dostęp: 10.04.2021r.]
15. Stolarczyk M., *Iran Państwo i religia*, Dialog, Warszawa 2014.

16. *The Civil Code of Iran*, <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/ir/ir009en.pdf>
17. *The Perils of Drinking Coffee 'Provocatively'*, IranWire, 22.07.2014r.,
<https://www.iranwire.com/en/blogs/693/2050> [dostęp: 15.03.2021r.]
18. Warraq I., *Dlaczego nie jestem muzułmaninem*, Warszawa 2013.
19. N. Gissou, *Why Iranian Women Can't Have Any of It*, Open Canada, 22.05.2013r.,
<https://opencanada.org/why-iranian-women-cant-have-any-of-it/> [dostęp:
15.04.2021r.]